

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2021.1.2>

Лапка О. Я.,

кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ
lapkaoksana1@gmail.com

Пікуля Т. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
pikulia.tatyana@gmail.com

ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК СКЛАДНИКА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Анотація. У статті проаналізовані історичні передумови становлення «верховенство права» як самостійної правової категорії та правової доктрини сучасності.

Здійснене доктринальне тлумачення принципу верховенства права, по-перше, як єдиного феномену європейської культури, що охоплює досвід як англослов'янських, так і континентально-європейських країн; по-друге, в умовах глобалізації, як універсального принципу співіснування й співробітництва між різними народами та культурами.

Наведені результати дослідження незалежної міжнародної неурядової організації, зокрема World Justice Project (WJP) щодо рейтингу досягнень країн світу з позиції забезпечення ними правового середовища, яке базується на універсальних принципах верховенства права, і місце держави Україна у відповідному рейтингу.

Наголошено, що ефективна реалізація принципу верховенства права пов'язана передусім з правотворчою та правозастосовною діяльністю. Зокрема, однією із вимог забезпечення верховенства права в державі є послідовне і неухильне дотримання принципу правової визначеності.

На основі аналізу фахових публікацій присвячених проблемам розуміння та практики реалізації принципу правової визначеності, запропоновано під останнім розуміти, передусім, зрозумілість нормативно-правових приписів.

У свою чергу, аналіз рішень Конституційного Суду України дозволяє розкрити правову визначеність через такі категорії: чіткість, ясність, недвозначність положень законодавства; передбачуваність і повага до легітимних очікувань громадян; вимога остаточності судових рішень і їх неухильної виконуваності – *res judicata*; протидія свавілля органів державної влади, обмеження дискреційних повноважень суб'єктів державної влади.

На основі вивчених нами рішень ЄСПЛ щодо дотримання принципу правової визначеності в законотворчому та правозастосовному процесах, зроблений висновок про те, що правова визначеність, як елемент принципу верховенства права, вимагає зрозумілості та чіткості (точності) національних законів, порушення яких у підсумку призводить до порушення прав людини. Ці вимоги є запорукою її належного тлумачення і, відповідно, реалізації.

Невизначеність, нечіткість правової норми призводить до її неоднакового розуміння та тлумачення, що в практичній площині призводить до різного її застосування. Така неврегульованість чи відсутність визначеності в діяльності органів державної влади щодо особи, зокрема забезпечення, додержання чи реалізації прав і свобод людини і громадянина, може мати негативні наслідки і призвести до сваволі.

Ключові слова: *верховенство права, правова визначеність, правова визначеність як принцип верховенства права.*

Lapka O. Y., Pikulia T. A. The practice of implementing the principle of legal certainty as a component of the rule of law

Abstract. The article analyzes the historical preconditions for the formation of the "rule of law" as an independent legal category and legal doctrine of modernity.

A doctrinal interpretation of the principle of the rule of law, first, as a single phenomenon of European culture, covering the experience of both English-speaking and continental European countries; secondly, in the context of globalization, as a universal principle of coexistence and cooperation between different peoples and cultures.

The results of a study by an independent international non-governmental organization, in particular the World Justice Project (WJP) on the ranking of world achievements in terms of providing them with a legal environment based on universal principles of the rule of law and Ukraine's place in the ranking.

It is emphasized that the effective implementation of the rule of law is primarily related to law-making and law enforcement activities. In particular, one of the requirements for ensuring the rule of law in the state is consistent and strict adherence to the principle of legal certainty.

Based on the analysis of professional publications on the problems of understanding and practice of implementing the principle of legal certainty, it is proposed to understand the latter, first of all, the clarity of legal regulations.

In turn, the analysis of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine allows to reveal the legal certainty through the following categories: clarity, clarity, unambiguity of the provisions of the legislation; predictability and respect for the legitimate expectations of citizens; the requirement of finality of court decisions and their strict enforcement – *res judicata*; counteracting the arbitrariness of public authorities, limiting the discretionary powers of public authorities.

Based on the decisions of the ECtHR on the observance of the principle of legal certainty in legislative and law enforcement processes, we concluded that legal certainty, as an element of the rule of law, requires clarity and clarity (accuracy) of national laws, violation of which ultimately leads to violation of rights. man. These requirements are the key to its proper interpretation and, consequently, implementation.

Uncertainty, vagueness of the legal norm leads to its different understanding and interpretation, which in practical terms leads to its different application. Such unregulation or lack of certainty in the activities of public authorities regarding the person, in particular the provision, observance or realization of human and civil rights and freedoms, can have negative consequences and lead to arbitrariness.

Key words: *rule of law, legal certainty, legal certainty as a principle of the rule of law*

Постановка проблеми. Принцип правової визначеності є обов'язковою складовою принципу верховенства права. Відповідний юридичний факт закріплений у низці рішень Європейського Суду з прав людини.

У нашому дослідженні ми долучимося до наукового дискурсу з приводу особливостей практики реалізації принципу правової визначеності як складової верховенства права.

Метою статті є встановлення сутності та змісту правової визначеності як принципу верховенства права, на основі аналізу доктринальних джерел та практики реалізації відповідного принципу у рішеннях ЄСПЛ

Стан дослідження. Дослідженню сутності та змісту правової визначеності як принципу верховенства права були присвячені наукові праці таких вчених: політико-правові доробки мислителів епохи просвіти таких, як Т. Гоббс, Г. Гроцій, І. Кант, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Б. Спіноза; сучасників, зокрема О. Оніщук, С. Максимов, В. Сущенко, Р. Благута та ін. А також у рішеннях Європейського Суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, в юридичний обіг категорію «верховенство права» уперше запровадив у XIX столітті англійський правознавець А. Дайсі. Утім,

своїми витокami правова доктрина верховенства права сягає ще античних часів, а в її створенні й утвердженні значне місце посідають політико-правові доробки таких мислителів, як Т. Гоббс, Г. Гроцій, І. Кант, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Б. Спіноза та ін. Доктрина «верховенства права» передбачала необхідність підпорядкування «позитивного» (встановленого чи санкціонованого державою) права «непозитивному», тобто встановленому Богом, а пізніше, після обґрунтування Ж.-Ж. Руссо теорії народного суверенітету, – народом (природні права людини, потреби людського ества, вимоги розуму, мораль тощо). На практиці ж дія принципу «верховенства права» означає, що держава та її інститути повинні визнати пріоритет прав людини й підпорядкувати останнім свою діяльність [1].

Принцип верховенства права (йому відповідає сформульований у Франції принцип *preeminence de droit*) був установлений у своїй первісній формі як принцип, спрямований переважно на огороження особистості від довільного здійснення державою своєї влади. Згідно із цим принципом жодне державне повноваження не може бути реалізоване без відповідного рішучого приписання права [2].

Ідеал верховенства права (the Rule of Law) став нині чи не найпопулярнішим у всьому світі. До нього постійно звертаються політичні діячі не лише Заходу, для якого верховенство права традиційно є однією з найвищих демократичних цінностей, а й Сходу (включаючи комуністичний Китай), Півдня і Півночі. Він давно став найважливішою складовою міжнародно-правових актів, особливо присвячених правам і свободам людини та громадянина. Все частіше верховенство права як принцип фіксується у національних конституціях і законах, ним активно оперують міжнародні та національні суди.

Не залишилася осторонь цієї безпрецедентної підтримки верховенства права й Україна. Зокрема, у статті 8 Конституції України закріплено, що «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» [3]).

Максимов С.І. зазначає, що верховенство права є універсальним феноменом у двох значеннях: по-перше, як єдиний феномен європейської культури, що охоплює досвід як англomовних, так і континентально-європейських країн; по-друге, в умовах глобалізації він стає універсальним принципом співіснування й співробітництва між різними народами та культурами [4, с. 126].

В рішенні Конституційного суду України від 02.11.2004р. № 15-рп/2004 зазначено: «Відповідно до частини першої статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [5]. Відповідно, акцентується увага на необхідності дотримання верховенства права в процесі як правотворчої так і правозастосовної діяльності органів влади.

Крім цього, на його адресу лунають панегірики із вуст державних і політичних діячів України, без нього не обходиться жодна програма численних політичних партій, термін «верховенство права» широко використовується в законодавчій практиці, в рішеннях Конституційного Суду України. Верховенство права стало одним із найактуальніших пред-

метів наукового дискурсу; до його проблем все частіше звертаються не лише правознавці, а й політологи, філософи, соціологи, представники інших галузей гуманітарного знання.

На важливість дослідження верховенства права наголошують і незалежні міжнародні неурядові організації, зокрема World Justice Project (WJP). Дана організація починаючи з 2010 року проводить глобальне дослідження і формує рейтинг досягнень країн світу з позиції забезпечення ними правового середовища, яке базується на універсальних принципах верховенства права. Індекс верховенства права (Rule of Law Index) розраховується по методиці заснованій на комбінації загальнодоступних статистичних даних і результатів глобального опитування юристів-експертів [6]. Зокрема, за даними даної організації у 2020 році найкращий результат показали Данія, а також Норвегія і Фінляндія. В свою чергу Україна зайняла 72 місце — це максимальний показник для нашої держави за останніх 5 років. Так, у 2015 році Україна зайняла 87 місце у рейтингу [7].

Вищенаведені дані вказують, що наша держава за останні 5 років здійснила певні кроки у напрямі забезпечення верховенства права. Однак, як бачимо, нам іще необхідно вирішити немало питань щоб наблизитись до провідних європейських країн. Про це йде мова і у звіті моніторингової групи, що була впроваджена Програмою розвитку ООН в Україні, з питань імплементації Національної стратегії у сфері прав людини. Зокрема, відповідно до загальної оцінки імплементації Національної стратегії у сфері прав людини [8] та Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року [9] вбачається прогрес за напрямками: 52% – захист прав внутрішньо переміщених осіб; 47% – протидія домашньому насильству; 30% – забезпечення права на свободу і особисту недоторканість; 30% – забезпечення права на освіту; 15% забезпечення права на приватність; 15% – забезпечення прав дитини; 4% – забезпечення права на охорону здоров'я; 0% тощо [10, с. 79].

Затвердження в 2021 році нової Національної стратегії у сфері прав людини [11] дало новий поштовх щодо подальших реформ у сфері забезпечення прав людини. Дана Стратегія, як і попередні, базується на

основоположних принципах, зокрема і верховенстві права, законності та справедливості. Її метою є забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника у процесі формування та реалізації державної політики, здійснення повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Будь-який стратегічний документ у кінцевому підсумку має призвести тією чи іншою мірою до запланованого результату, інакше є великий ризик декларативності та неефективності такого документа. Саме тому на глобальному рівні розроблення національних стратегічних документів у сфері прав людини зазвичай супроводжується збором кращих практик і напрацюванням підходів і рекомендацій щодо моніторингу виконання таких документів [12, с. 50-67].

Говорячи про принцип верховенства права, необхідно погодитись з Р.І. Благутю, який наголошує на тому, що за останні два десятиліття в Україні накопичилося достатньо досвіду для підведення певних підсумків конституційно-правового розвитку. Ніхто не може заперечувати певні позитивні результати суспільної трансформації в нашій країні. У той же час першочерговим завданням суспільної трансформації було і залишається встановлення конституціоналізму та гарантування стабільності конституційно-правового розвитку. Але це неможливо без певної політичної та конституційної культури, без надійного гарантування верховенства права за допомогою демократичних інститутів [13, с. 5]. Зокрема, важливе значення має реалізація принципу верховенства права у судовій владі, адже саме судам доводиться вирішувати проблеми, що стосуються, насамперед, фундаментальних, конституційних цінностей. А як ми знаємо, питання судової реформи є одним із проблематичних уже не перший рік її здійснення. В свою чергу, затягування процесу, прийняття «законних» рішень та створення інших штучних бар'єрів з боку судів створюють неможливість забезпечення державою належного захисту прав та законних інтересів громадян. Доказом недовіри судової системи є збільшення заяв до Європейського суду з прав людини. Відповідно, це вимагає від держави здійснення ефективної судової реформи в результаті якої були судова влада

отримала належний рівень довіри з боку громадянського суспільства.

Успішність будь-якої реформи перш за все залежить від дотримання в ході їх здійснення принципів сучасного конституціоналізму, зокрема, принципу верховенства права, верховенства закону, верховенства прав людини. Необхідно погодитись з В. Сущенком, який наголошує на тому, що принцип *«верховенства права»* повинен діяти на всіх рівнях суспільного й державного життя. Адже він, по-перше, є конституційним принципом, по-друге, вибірковість його реалізації в залежності від рівня застосування призведе не до розбудови правової демократичної держави, а до звуження й, навіть, знищення демократичних засад функціонування держави й суспільства [14]. Відповідно, відсутність верховенства права фактично ставить під сумнів можливість сформувати в державі цивілізоване громадянське суспільство, реалізувати конституційні принципи демократії.

Ефективна реалізація принципу верховенства права пов'язана передусім з правотворчою та правозастосовною діяльністю. Зокрема, однією із вимог забезпечення верховенства права в державі є послідовне і неухильне дотримання принципу правової визначеності.

Аналіз наукових джерел свідчить, що переважна більшість науковців пов'язують принцип правової визначеності з вимогами зрозумілості, чіткості мови нормативно-правових актів (П.Д. Гуїван, Гультай М., М.В. Козюбра, В.І. Муравйов, Г.З. Огнев'юк, В.О. Панкратова [15; 16; 17, с. 49; 18, с. 60; 19; 20] та ін.). Так, В.І. Муравйов до елементів принципу правової визначеності включає також ясність і зрозумілість права для тих, кого воно стосується [6, с. 60]. В свою чергу М.В. Козюбра називає принцип визначеності одним із підпринципів верховенства права, що означає «вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, які адресовані безпосередньо громадянам, які повинні мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки». Водночас учений підкреслює, що визначеність таких наслідків є недосяжною через низку обставин: відкритість мови, якою формулюються норми закону, їх загальність, неможливість заздалегідь передбачити в них всі реальні ситуації тощо [5, с. 49]. Отже, прин-

цип правової визначеності, як складова верховенства права, передбачає зрозумілість нормативно-правових приписів.

Принцип правової визначеності безпосередньо не закріплений у національному законодавстві, але його значущість підтверджується практикою Конституційного Суду України (рішення від 22 вересня 2005 року №5-рп/2005 [21], від 29 червня 2010 року №17-рп/2010 [22], від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010 [23], від 11 жовтня 2011 року №10-рп/2011 [24] тощо). Зокрема, власне бачення правової визначеності Конституційний Суд України сформулював у Рішенні від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005: «із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» (абзац другий підпункту 5.4 п. 5 мотивувальної частини) [25]. У підпункті 2.1 пункту 2 мотивувальної частини свого рішення від 20.12.2017 №2-р/2017 Конституційний Суд України вказує, що принцип юридичної визначеності вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності [26]. Відповідно, Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово наголошує на необхідності дотримання принципу правової визначеності.

Аналіз вищезазначених та інших рішень Конституційного Суду України дозволяє систематизувати його рішення у цьому напрямі і відповідно до їх змісту розкрити правову визначеність через такі значення: чіткість, ясність, недвозначність положень законодавства; передбачуваність і повага до легітимних очікувань громадян; вимога остаточності судових рішень і їх неухильної виконуваності – *res judicata*; протидія свавілля органів державної влади, обмеження дискреційних повноважень суб'єктів державної влади.

Міжнародне співтовариство також ставить доволі високі вимоги до якості законів, ясності їхнього формулювання, правильного тлумачення та коректного застосування. Суттєвий крок у розкритті змісту верховенства права було зроблено в доповіді «Про верховенство права», затвердженій Венеціанською комісією на 86 пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.) на основі коментарів П. ван Дейка (Нідерланди), Г. Халлер (Швейцарія), Дж. Джауела (Сполучене Королівство), К. Туорі (Фінляндія), за основу якої було взято Резолюцію Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1594(2007) «Про принцип верховенства права». У своїй доповіді Венеціанська комісія вказала, що – правова визначеність передбачає, що норми права повинні бути зрозумілими й точними, а також спрямованими на забезпечення постійної прогнозованості ситуацій і правових відносин (п. 46) [27]. Отже, держава повинна зробити текст закону легко доступним, закон має бути сформульований з достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку.

На дотриманні принципу правової визначеності в законотворчому та правозастосовному процесах наголошується і у рішеннях ЄСПЛ. Зокрема, у своїх рішеннях ЄСПЛ вказує:

- одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності («Христов проти України»);
- що норма національного закону не може розглядатися як право, якщо її не сформульовано з достатньою точністю так, щоб громадянин мав змогу, якщо потрібно, з відповідними рекомендаціями, до певної міри передбачити наслідки своєї поведінки («Ольссон проти Швеції») [28];
- та чи інша норма не може вважатися «законом», якщо її не сформульовано з достатньою чіткістю, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку: він повинен мати можливість (за необхідності й за належної правової допомоги) передбачити наслідки, до яких може призвести певна дія; рівень передбачуваності значною мірою залежить від змісту заходу, сфери, яку він має охопити, а також кількості й статусу тих, до кого він застосовується («Салов проти України» [29]; «Олександр Волков проти України» [30]);
- закон має бути досить доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля («Новік проти України») і т.п.

Отже, практика ЄСПЛ доводить, що правова визначеність, як елемент принципу

верховенства права, вимагає зрозумілості та чіткості (точності) національних законів, порушення яких у підсумку призводить до порушення прав людини. Ці вимоги є запорукою її належного тлумачення і, відповідно, реалізації.

Невизначеність, нечіткість правової норми призводить до її неоднокового розуміння та тлумачення, що в практичній площині призводить до різного її застосування. Така неврегульованість чи відсутність визначеності в діяльності органів державної влади щодо особи, зокрема забезпечення, додержання чи реалізації прав і свобод людини і громадянина, може мати негативні наслідки і призвести до сваволі. Так, наприклад, аналіз Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 19.09.2019 р. № 113-IX [31] вказує на існування певних дискусійних моментів. Зокрема, законодавець застосовує певні словосполучення, які можуть викликати неоднозначне їх трактування: «у разі потреби» (п. 21 ч. 2 статті 7 підпункт 2); «відповідний орган, що здійснює дисциплінарне провадження» (п. 21 ч. 4 статті 81 підпункт 5; п. 21 ч. 5 ст. 9 підпункт 4 та ін.), «і інші етапи» (П. Прикінцеві і перехідні положення ч. 13, п. 2 абз 2; ч. 20, п. 2 абз. 2).

Порушення логічного аспекту точності норми права при його застосуванні є проблемою. З цього приводу доцільно погодитись з Д.А. Керімовим, який вважає, що порушення логіки закону, неточність його понять, формулювань, невизначеність використаних термінів породжує численні запити, тягне зміни і доповнення, різні тлумачення та роз'яснення, викликає непродуктивну витрату часу, сил та енергії, одночасно є живильним ґрунтом для бюро-

кратичної тяганини, дозволяє перекручувати зміст закону і неправильно його застосовувати [32, с. 55; 33].

З точки зору юридичної техніки мова викладення нормативно-правових актів повинна бути ясною, чіткою і простою, що дозволяє суб'єктам права при вчиненні тієї чи іншої дії передбачити їх наслідки. Така прогнозованість наслідків є гарантією стабільності їх правового статусу. Однак, нормативно-правові акти не можуть абсолютно чітко врегульовувати правові відносини. В даному випадку необхідно погодитись з В.М. Шаповал, який зазначає, що норма права все ж не обов'язково повинна передбачати абсолютну визначеність [34, с. 97].

Висновки. Стверджуючи, що визначеність правових приписів є бажаною, усе ж доцільно наголосити на тому, що в певних випадках необхідно уникати надмірної чіткості. Це перш за все зумовлено тим, що право має властивість змінюватись в залежності від розвитку правових відносин. З огляду на це, у багатьох нормативно-правових актах, використовуються абстрактні формулювання та оцінні поняття («розумний строк», «поважні причини», «у разі необхідності», «уповноважений орган» тощо). Такі поняття не можуть бути конкретизовані законодавцем через свою специфіку й уточнюються у процесі правозастосування. Їх наявність не суперечить вимозі визначеності закону, на якій акцентує увагу ЄСПЛ у своїх рішеннях.

Загалом, необхідно зазначити, що питання дотримання принципу правової визначеності у правотворчому та правозастосовному процесах є вкрай важливим і актуальним. Нормативно-правові акти повинні бути чітким і точним у межах, які є можливими в суспільних відносинах, що постійно змінюються.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Оніщук М. Верховенство Конституції України як засадничий принцип правової держави. *Журнал Верховної Ради України «Віче»*. № 18. 2010. <http://www.viche.info/journal/2190/>.
2. Лукис Г. Лукаидес, судья Европейского Суда по правам человека. Принцип верховенства права и права человека. URL: <http://www.zonazakona.ru/showthread.php?t=3932>.
3. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Київ : Юрінком, 1996. 80 с.
4. Максимов С.І. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе. *Філософія права: сучасні інтерпретації*. Вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2010). Харків : Право, 2010. С. 126–133.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України від 02.11.2004. No 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04/conv#Text>.

6. Индекс верховенства закона в странах мира / Rule of Law Index. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/rule-of-law-index>.
7. The Rule of Law Index 2020: погляд зсередини. URL: <https://uba.ua/ukr/news/7292/>.
8. Національна стратегія у сфері прав людини: Указ Президента України від 25 серпня 2015 року № 501. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#Text>.
9. План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1393-2015-%D1%80#Text>.
10. Оцінка імплементації Національної стратегії у сфері прав людини (2016–2019). / Наукове видання. За заг. ред. Світлана Колишко, Олена Кривко, Ксенія Семьоркіна, Олександр Павліченко. Київ, 2020. 307 с.
11. Національна стратегія у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>.
12. Human Rights Indicators-A Guide to Measurement and Implementation', UN Office of the High Commission for Human Rights (UN OHCHR) [«Показники дотримання прав людини: посібник із вимірювання та реалізації», Управління Верховного комісара ООН із прав людини (УВКПЛ ООН)], Geneva, Nov. 2012, 175 p. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/Human_rights_indicators_en.pdf.
13. Благута Р.І. Конституціоналізм як багатоаспектне явище державно-правового та суспільно-політичного розвитку. / Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики: матеріали наукового семінару (21 червня 2019 р.) / упор. Н. Я. Лепіш. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 396 с.
14. Сущенко В. Некоторые проблемы верховенства права в современной Украине. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2011/02/1/5864410/>
15. Гуйван П.Д. Правова визначеність та її темпоральні прояви в приватному європейському праві. *Вісник Запорізького національного університету*. № 3. 2017. С. 41–51.
16. Гультай М. Правова визначеність у рішеннях Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*, 2012. № 5. С. 83–93.
17. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 30–63
18. Право Європейського Союзу: [підручник] / за ред. В.І. Муравйова. Київ : Юрінком Інтер. 2011. 704 с.
19. Огнев'юк Г.З. Принцип правової визначеності у рішеннях Конституційних судів України та деяких сусідніх держав. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/feb/20811/6.pdf>.
20. Панкратова В.О. Роль принципу правової визначеності в процесі правотворчості. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 43–46.
21. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України від 22.09.2005 №5-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05/conv#Text>.
22. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10/conv#Text>.
23. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського Артема Олександровича щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-10/conv#Text>.
24. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання) від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11/conv#Text>.
25. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 5.
26. Рішення у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту»

(Справа N 1-5/2017) від 20.12.2017 №2-р/2017: Конституційний Суд України. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KS17025.html.

27. Верховенство права: Доповідь № 512/2009, схвалена Венеційською комісією 25–26 березня 2011 року, Венеція. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.

28. Рішення ЄСПЛ від 24 березня 1988 року у справі «Ольссон проти Швеції» (“OLSSON v. SWEDEN”, заява № 10465/83. URL: www.univie.ac.at/bimtor/.../ecthr_1988_olsson_vs_sweden/

29. Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 р. у справі «Салов проти України», заява № 65518/01. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428#Text.

30. Case of Oleksandr Volkov v. Ukraine, Applicationno. 21722/11, Judgement Eur. Ct. H.R., 9 January 2013.

31. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури: Закон України від 19.09.2019р. № 113-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20#Text>

32. Керимов Д.А. Законодательная техника : научно-методическое и учебное пособие. Москва : Норма : Инфра-М, 1998. 122 с.

33. Панкратова В.О. Точність як вимога до змісту нормативно-правового акта. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 4(29) Том 1, 2019. С. 43–47.

34. Романюк Є.О. Формальна визначеність права як підстава визначення меж людської свободи. *Молодий вчений*. 2014. № 5. С. 95–98.